

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

(3-5 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2004)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΣΠΥΡΟΣ Α. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Με τον όρο «διορθωτικές πρακτικές» εννοώ παρεμβατικές συμπεριφορές, αφετηρία των οποίων είναι κάποια αξιολόγηση, είτε διαβαθμισμένη είτε απόλυτη, του τύπου «σωστό-λάθος», «κατάλληλο-ακατάλληλο», «καλό-κακό», «ωραίο-άσχημο», «σαφές-ασαφές», «πρέπει-άπρεπο» κ.λπ. Οι διορθωτικές πρακτικές, τουλάχιστον αυτές για τις οποίες θα μιλήσω εδώ, είναι *γλωσσικές*. «Σωστό-λάθος» σημαίνει «σωστά-λάθος / κατάλληλα-ακατάλληλα *ειπωμένο*». Επίσης, οι περισσότερες είναι πρακτικές διόρθωσης του *γραφτού λόγου*: άρα, «σωστό-λάθος» σημαίνει κυρίως «σωστά-λάθος *γραμμένο ή διατυπωμένο*». Αλλά βέβαια γίνονται διορθώσεις και του *προφορικού λόγου*, όπως στην ορθοφωνία ή στις οδηγίες καλής διαλογικής συμπεριφοράς (λ.χ., «να μην υψώνουμε τη φωνή»)¹.

Τη διορθωτική πρακτική τη γνωρίζουμε κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, από τη *διορθωτική οδηγία*. Αν, λ.χ., βγει μια διορθωτική οδηγία η οποία να λέει: «δεν πρέπει εφεξής να λέμε και να γράφουμε “αποφασίζω *ότι*”· πρέπει να λέμε και να γράφουμε “αποφασίζω *να*”», τότε υποθέτουμε ότι τουλάχιστον αυτός που έβγαλε την οδηγία (η Ιωάννα Παπαζαφειρή εν προκειμένω²) την εφαρμόζει, προσπαθεί δηλαδή να *συμμορφώσει* τη γλωσσική πρακτική με την οδηγία.

Υπάρχει λοιπόν ένα τουλάχιστον άτομο στην ομάδα όλων όσοι

ακολουθούν μια διορθωτική οδηγία. Αλλά οι ομάδες αυτές είναι συνήθως πολυπληθείς και οργανωμένες. Οι διορθωτικές πρακτικές είναι *συλλογικές* και *καθοδηγούμενες*. Οι διορθωτικές οδηγίες, τουλάχιστον, προέρχονται πάντα από λίγους και απευθύνονται σε πολλούς: δυνάμει, απευθύνονται σε όλους τους *εγγράμματους*.

Με τον όρο «διορθωτική πρακτική» δεν πρέπει επίσης να εννοούμε αποκλειστικά την εργασία μιας επαγγελματικής ομάδας, των *διορθωτών*. Η παρεξηγημένη πρακτική αυτών των επαγγελματιών της γραφής έχει βέβαια ξεχωριστό ενδιαφέρον, διότι είναι πολύ πιο συγκεκριμένη σε σύγκριση με την πρακτική άλλων ομάδων. Αλλά η διορθωτική πρακτική είναι φαινόμενο πολύ πιο συνολικό και πολύ πιο διαδεδομένο. Ας σκεφτούμε, λ.χ., τις διορθωτικές πρακτικές που συλλογικά ακολουθούνται σε μια κοινότητα σε σχέση με την ανατροφή των παιδιών («κακιά λέξη»): τη στάση που τηρείται απέναντι σε λέξεις-ταμπού («κακά»)³: τη διορθωτική πρακτική του ευφημισμού («η επάρατος», «η τουαλέτα»): της «πολιτικής ορθότητας» («άτομα με ειδικές ανάγκες» ή «με ειδικές δεξιότητες»): την πρακτική διόρθωσης του γλωσσικού σεξισμού («στελεχώνω» αντί «επανδρώνω», «ο/η εκπαιδευτικός»)⁴: τις πρακτικές της *λογοκρισίας* ή της *αυτο-λογοκρισίας*. Σημαντική είναι επίσης η διαδεδομένη σε πάμπολλες γλώσσες πρακτική του *καθαρισμού*, δηλαδή η πρακτική «διόρθωσης» ξένων λέξεων («τηλεμαχία» αντί για «debate», «εμπώλητο» αντί για «μπεστ-σέλερ» κ.λπ.).

Ούτε πρέπει να θεωρείται ότι οι διορθωτικές οδηγίες αφορούν αποκλειστικά τον έναν ή τον άλλον εκφραστικό τρόπο ή συγκεκριμένες λέξεις μόνο – παρ' όλο που οι λέξεις είναι οι πιο ευσύνοπτοι στόχοι της διορθωτικής πρακτικής. Διορθωτικές οδηγίες μπορεί να περιορίζουν *λεκτικές πράξεις* (λ.χ., τη βρισιά⁵) ή *λεκτικά συμβάντα* (λ.χ., μια συνέντευξη ή μια τηλεοπτική συζήτηση⁶). Οι διορθωτικές οδηγίες μπορεί ν' αφορούν ολόκληρα *πεδία* ή *επίπεδα λόγου* (όπως οι οδηγίες για τη συγγραφή μαθητικών εκθέσεων, οι οδηγοί για δημοσιογράφους, τα εγχειρίδια συγγραφής πανεπιστημιακών εργασιών κ.λπ.), ακόμη και ολόκληρες εκφραστικές *φόρμες* (από πολλούς θεωρείται, λ.χ., «εθνικός στίχος» ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος⁷). Θα πρέπει να συμπεριλάβουμε στην έρευνά μας, αν ανοίξουμε και άλλο

τον ορισμό, *αισθητικά κινήματα*, στο μέτρο που συμμορφώνονται με ειδικά γλωσσικά πρότυπα (βλ., π.χ., πώς παριστάνεται η «φυσική συνομιλία» στο λογοτεχνικό νατουραλισμό), *λογοτεχνικά ρεύματα* ή «γενεές» (πβ. τη γενιά του 1930 με τη γενιά του 1880). Δεν μπορούμε ν' αγνοήσουμε κείμενα και συγγραφείς που λειτουργούν ως *γραμματικά πρότυπα* (π.χ., Σολωμός, Σεφέρης· και σε μικρότερη κλίμακα, ως δοκιμιακά πρότυπα για τις ανώτατες σχολές: Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Ευ. Παπανούτσος κ.ά.). Θα πρέπει να σταθούμε σε κείμενα που συχνά *επαναμεταφράζονται* (π.χ., ομηρικά έπη). Μπορεί σε διορθωτικές συμπεριφορές να συμπυκνώνονται αισθητικές *προκαταλήψεις* για επιμέρους εκφράσεις («έκφραση εύχη / κακότη / άσχημη / άκομψη / άκαμπτη / απροσδιόνυση» κ.λπ.) ή για ολόκληρες γλώσσες (λ.χ., «τα ωραία ελληνικά», «η μουσικότητα της ιταλικής», «τα βάρβαρα γερμανικά»). Αιτιολογημένη διορθωτική πρακτική ασκείται και στη φιλοσοφία της γλώσσας: η *φιλοσοφία της καθημερινής γλώσσας* διορθώνει τα λάθη του φιλοσοφικού λόγου με πρότυπο την καθημερινή γλώσσα, ενώ, αντίθετα, το κίνημα του *λογικού θετικισμού* διορθώνει την καθημερινή γλώσσα με πρότυπο μια γλώσσα «καθολική», απαλλαγμένη, υποτίθεται, από τα «λάθη» και τις «ασάφειες» του καθημερινού, προ-επιστημονικού λόγου. Αλλά, ενώ η φιλοσοφία της γλώσσας διορθώνει, κατά κάποιον τρόπο, τη σχέση της γλώσσας με την πραγματικότητα, η συνήθης διορθωτική πρακτική μοιάζει να δημιουργεί την πραγματικότητα που διορθώνει.

Όσο και ν' ανοίξουμε τον ορισμό της διορθωτικής πρακτικής, δύο παραμένουν τα εντελώς απαραίτητα συστατικά της. Η διορθωτική πρακτική είναι:

1. *γλωσσική* και

2. *μεταγλωσσική*

– και είναι και τα δύο ταυτοχρόνως. Ενωώ ότι η διορθωτική πρακτική επιτελείται *στη* γλώσσα με βάση ένα *μεταγλωσσικό πρότυπο*. Το μεταγλωσσικό πρότυπο έχει τη μορφή μιας οδηγίας, η οποία συνήθως μπορεί να διατυπωθεί ως μια αιτιολογημένη δεοντική πρόταση (δηλαδή μια πρόταση με το «πρέπει» και το «διότι»: «δεν πρέπει να λέμε ή να γράφουμε Χ· πρέπει να λέμε ή να γράφουμε Ψ, διότι...»). Και η γλωσσική οδηγία, όταν ακολουθείται, έχει αποτέλεσμα την

ανάλογη γλωσσική πρακτική, δηλαδή αποτέλεσμά της είναι να μη λέμε ή να μη γράφουμε Χ αλλά να λέμε ή να γράφουμε Ψ. Ας παρατηρηθεί ότι η γλωσσική οδηγία εμφανίζεται όταν υπάρχει και το Χ και το Ψ, όταν δηλαδή στη γλώσσα παρουσιάζεται διαφοροποίηση (ή «ποικιλότητα», όπως λένε οι γλωσσολόγοι).

Επειδή η διορθωτική πρακτική συνδυάζει μια γλωσσική δραστηριότητα (συλλογικά επιτελούμενη) μ' ένα (μετα)γλωσσικό πρότυπο, η *τυποποίηση* (standardization) είναι το καταλληλότερο πεδίο για να μελετήσουμε τις επιδράσεις των διορθωτικών οδηγιών. Και τούτο διότι η λεγόμενη *κοινή ή πρότυπη γλώσσα* (standard language) είναι ταυτοχρόνως και τα δύο αυτά πράγματα, είναι δηλαδή και γλώσσα και πρότυπο⁸. Επιπλέον, στη γλωσσική τυποποίηση παρατηρείται όλη εκείνη η συγκέντρωση δυνάμεων που είναι απαραίτητη προκειμένου η διορθωτική πρακτική ν' αποκτήσει συλλογικότητα και αποτελεσματικότητα. Η τυποποίηση λειτουργεί σαν πολλαπλασιαστής των διορθωτικών οδηγιών. Με την τυποποίηση, η διορθωτική πρακτική εγκαθίσταται στην *εκπαίδευση*, στον ισχυρότερο μηχανισμό του κράτους για την *αναπαραγωγή* γλωσσικών κ.ά. συμπεριφορών. Το εκπαιδευτικό σύστημα σε όλες τις βαθμίδες του και για τα περισσότερα από τα αντικείμενά του θα μπορούσε να περιγραφεί σαν ένας μηχανισμός εμπέδωσης διορθωτικών οδηγιών.

Η παρακολούθηση των διορθωτικών οδηγιών μάς επιτρέπει να διαγνώσουμε τα *πρότυπα* με τα οποία συντέλεται η τυποποίηση: μας δείχνει αλλαγές στα πρότυπα και μας αναγκάζει να διατυπώσουμε υποθέσεις για τις *γλωσσικές αλλαγές* στις οποίες τα μεταλλαγμένα πρότυπα ενδεχομένως ανταποκρίνονται. Οι διορθωτικές οδηγίες φωτίζουν πλαγίως τη γλωσσική τυποποίηση: την εκλογικεύουν και τη συμπυκνώνουν. Η μελέτη των διορθωτικών πρακτικών είναι ένα ιδανικό σημείο εστίασης για τον ερευνητή, ακριβώς επειδή σκοπός της διόρθωσης είναι η μετατροπή των προτύπων σε γλώσσα.

Όπως κάθε πρότυπη γλώσσα, η «κοινή νεοελληνική» είναι και γλώσσα και πρότυπο («η κοινή διάλεκτος υπάρχει» θα λέγαμε παραφράζοντας τον Κοδρικά «πραγματικώς αλλά και κατά φαντασίαν ιδεολογικώς»). Νομιμοποιούμεθα λοιπόν να τη μελετήσουμε και ως

γλωσσική και ως μεταγλωσσική δραστηριότητα – ως γλώσσα και ως ιδεολογία.

Θ' αρκεστώ εδώ να παρουσιάσω λίγα συμπληρωματικά τεκμήρια γύρω από την εξέλιξη των διορθωτικών οδηγιών μετά το 1976 και ν' αντλήσω πορίσματα από δημοσιευμένες και αδημοσίευτες εργασίες μου γύρω από τα πρότυπα με τα οποία συντελείται η τυποποίηση της «κοινής νεοελληνικής»⁹. Υποστηρίζω ότι, μετά την καθιέρωση της δημοτικής, παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στα πρότυπα της «κοινής» γλώσσας (ή, αν θέλετε, της «επισημοποιημένης δημοτικής»). Οι αλλαγές αυτές είναι τουλάχιστον τρεις:

1. Εξασθενίζει σταδιακά η τάση αποφυγής των λόγιων ή αρχαϊστικών στοιχείων· όλο και περισσότεροι αρχαϊσμοί θεωρούνται αναγκαίοι και γίνονται γνωστοί μέσω διορθωτικών οδηγιών. Τα λόγια στοιχεία, σύμφωνα και με το νεότερο φρασεολογικό μοντέλο (βλ. παρακάτω), αντιμετωπίζονται πλέον ως απολιθωμένοι σχηματισμοί, ως στερεότυπα.

2. Γνωρίζει πρωτοφανή διάδοση η πρακτική του καθαρισμού – πρωτοφανή τουλάχιστον για τα μέτρα του ύστερου δημοτικισμού. Θα μπορούσαμε, με κάποια υπερβολή, να πούμε ότι με την καθιέρωση της δημοτικής επανέρχεται εν μέρει το πρότυπο της καθαρεύουσας.

3. Ένα καινούριο διορθωτικό μοντέλο, συμβατό με μία δημοτική λόγια και καθαρεύουσα, κάνει την εμφάνισή του: στις μέρες μας παρατηρείται στροφή από το μορφολογικό πρότυπο (του οποίου η έμφαση ήταν στην ομοιομορφία) σ' ένα φρασεολογικό πρότυπο (του οποίου η έμφαση είναι στην κοινωνική διάκριση).

Καλή αφετηρία για να μελετήσουμε τις αλλαγές αυτές είναι η *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)* του Τριανταφυλλίδη και των συνεργατών του (1941)¹⁰. Από τα σημαντικότερα προβλήματα που είχε ν' αντιμετωπίσει το ιδρυτικό αυτό έργο ήταν ο «συμβιβασμός» των λόγιων ή αρχαϊστικών στοιχείων με το πρότυπο της δημοτικής.

Όπως έχει δείξει ο Μιχάλης Σετάτος¹¹, το πρότυπο της *Νεοελληνικής Γραμματικής* είναι ιδιαίτερα ανεκτικό όχι μόνο απέναντι σε λόγια στοιχεία, αλλά και σε άλλα είδη γλωσσικής διαφοροποίησης. Στις τετρακόσιες τόσες σελίδες της *Νεοελληνικής Γραμματικής* γίνο-

νται 408 αναφορές σε διαφοροποιήσεις ανάλογα με τα είδη ή τα επίπεδα λόγου και 278 αναφορές σε διπλοτυπίες ή πολυτυπίες· για το χαρακτηρισμό αυτών των διαφοροποιήσεων χρησιμοποιείται κατά κόρον η διάκριση *λόγιος-λαϊκός*. Για ν' αποκτήσετε ένα μέτρο: οι αναφορές σε γεωγραφικές-διαλεκτικές διαφοροποιήσεις δεν ξεπερνούν τις 48. Ως προς την ανεκτικότητα της γραμματικής απέναντι σε δάνειες λέξεις: μετρώ 151 αναφορές σε ξενικό λεξιλόγιο· πρόκειται κυρίως για χαρακτηρισμούς προέλευσης (άλλωστε, υπάρχει ξεχωριστή ενότητα στη *Νεοελληνική Γραμματική* για την καταγωγή των λέξεων).

Τη *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)* μπορούμε να τη θεωρήσουμε μία κιβωτό διορθωτικών οδηγιών. Όμως, οι ρητές επισημάνσεις λαθών και καταχρήσεων καθώς και οι διορθωτικές οδηγίες ή παραινέσεις που περιλαμβάνονται σ' αυτήν δεν ξεπερνούν τις 135, χωρίς να προσμετρώ τον Ορθογραφικό Οδηγό (23 σελίδες), κάθε πρόταση του οποίου μπορεί να θεωρηθεί ξεχωριστή διορθωτική οδηγία. Διορθωτικές οδηγίες μπορούν βέβαια να θεωρηθούν ακόμη και οι παραλείψεις της *Νεοελληνικής Γραμματικής* («επιμελ-ής -ές», «αγαπ-άω -ώ», αρχαϊστικές ενεργητικές μετοχές κ.ά.). Μερικές φορές η ρητή διορθωτική οδηγία έρχεται σε σύγκρουση με το παράδειγμα της *Νεοελληνικής Γραμματικής* ή του ίδιου του Τριανταφυλλίδη (λ.χ., η σύσταση αποφυγής ξενικών εκφράσεων δεν συνάδει με τις ποικίλες αναφορές στο ξενικό λεξιλόγιο – από τα κατεξοχήν πεδία ενδιαφέροντος του Τριανταφυλλίδη¹²).

Ελάχιστες από τις ρητές διορθωτικές οδηγίες έχουν να κάνουν με τη φράση (εκτιμώ όχι περισσότερες από 40 με 45). Η *Νεοελληνική Γραμματική* δεν περιλαμβάνει συντακτικό· αν κρίνουμε από τις 268 παραπομπές σε λογοτεχνικά έργα (από 38 στο Σολωμό και στον Παλαμά, 25 στη δημοτική ποίηση, 19 στο Βαλαωρίτη, από 16 στον Καρυκαβίτσα και στο Χατζόπουλο, 13 στο Γρυπάρη, 11 στον Πάλλη, για ν' αναφέρω μόνο διψήφια νούμερα), η φράση αποδελτιώνεται με κριτήριο την αλίευση τύπων.

Παραθέτω δύο διορθωτικές παραινέσεις της *Νεοελληνικής Γραμματικής*:

Λεξιλογική ανανέωση. – [...] *Είναι ανάγκη, μαζί με το άπλωμα*

της παιδείας, να διαδοθούν και να εκλαϊκευτούν σε πλατύτερα στρώματα λέξεις λόγιες που εκφράζουν έννοιες του νεοελληνικού πολιτισμού. Και από το άλλο μέρος, θα έπρεπε να γνωρίσουν και οι κάτοικοι των πόλεων με τη βοήθεια της λογοτεχνίας και της παιδείας λέξεις λαϊκές, σχετικές με την ελληνική φύση, την ελληνική ζωή, τις συνήθειες της [...]. Αλλά και γενικότερα δεν είναι δυνατό να σταματήσει μία ανανεωτική κίνηση για να χρησιμοποιηθούν λαϊκά γλωσσικά στοιχεία που λέγονται ήδη [...]. [H] γλώσσα της παιδείας και της επιστήμης είναι πια ανάγκη, για να μεγαλώσει η επίδραση και η απόδοσή τους, να πλησιάσει και λεξιλογικά προς τα πλατύτερα εθνικά στρώματα και να ξαναβαφτιστεί στη ζωντανή λαϊκή έκφραση (σ. 182-183/§415).

Λέξεις ελληνικές στη θέση των ξενικών. – Δεν είναι απαραίτητο η κάθε ξένη έννοια που μας γίνεται γνωστή να ονομάζεται με την ξένη της ονομασία, ούτε είναι σωστό μιλώντας ν' ανακατώνουμε χωρίς ανάγκη λέξεις ξένες και μάλιστα με μορφή ξενική και ακανόνιστη (λ.χ. «ροζ», «μερσί»). [...] όσο εγκαιρότερα γίνεται η προσπάθεια του εξελληνισμού τόσο ευκολότερα μπορεί να πάρη τη θέση της ξένης [λέξης] μια ελληνική, φτάνει μόνο να είναι αυτή κατάλληλη, ευχη, σύντομη, ευκολονόητη [...]. Κακή είναι και η συνήθεια να βαφτίζονται τα παιδιά με ονόματα ξενικά (σ. 98-99/§217).

και δύο από τις σπανιότερες φρασσεολογικές οδηγίες:

λόγιες φράσεις - αρχαϊκοί ιδιωτισμοί. – Οι αρχαϊκές φράσεις, και μάλιστα οι ιστορικές, μπορεί φυσικά να λέγονται με τον αρχαϊκό τους τύπο· αν όμως αυτός δεν είναι ευκολονόητος ή γνωστός, μπορεί να λέγονται πιο απλά [...]. – Όσοι μεταχειρίζονται λόγιους ιδιωτισμούς και αρχαϊκές φράσεις πρέπει να τα λένε χωρίς λάθη: Το σωστό είναι «μáλλον ή ήττον» και όχι «μáλλον και ήττον». Στη δημοτική λένε «λίγο πολύ» [...] κ.ά. Οι λόγιοι αυτοί ιδιωτισμοί και οι αρχαϊκές φράσεις μπορεί να λέγονται και να γράφονται μερικές αρχαϊκές εκφράσεις παίρνουν τη θέση και μερικών ακλίτων. Ωστόσο δεν πρέπει να γίνεται χωρίς λόγο κατάχρηση στις λόγιες εκφράσεις, όταν υπάρχει ισοδύναμη λαϊκή, εκφραστικότερη μάλιστα, ή όταν είναι εύκολο να μπη στη θέση

της μια άλλη πιο απλή. Έτσι λ.χ. οι λόγιοι ιδιωτισμοί «άπαξ διά παντός», «για παν (κάθε) ενδεχόμενο» [κ.λπ.] μπορούν να λέγονται «μια για πάντα», «για καλό κακό» [κ.λπ.] (σ. 200-201/§§455-458).

Χα λ α ρ ά σ ύ ν θ ε τ α. Τον τελευταίο καιρό μερικοί συνήθισαν από ξενισμό να γράφουν ένα είδος σύνθετα όπου το κάθε συνδετικό διατηρεί τον τύπο του, την κατάληξή του και τον τόνο του. Συνθετικό φωνήεν δεν υπάρχει, και στη θέση του μπαίνει ένα ενωτικό: «ο ποιητής-φιλόσοφος» [...] Τέτοιου είδους σύνθετα δεν είναι σύμφωνα με το πνεύμα της ελληνικής γλώσσας και θα ήταν καλύτερα να μη γράφονται. Στη θέση τους μπορεί κατά την περίπτωση: α) να μη ένα πραγματικό σύνθετο: «γιατροφιλόσοφος», β) να εξηγηθεί η μια λέξη με την άλλη ή να διατυπωθεί διαφορετικά η φράση· αντί «ο άνθρωπος-πουλί»: «ο άνθρωπος που πετά», αντί «η μητέρα-γλώσσα»: η «πρωταρχική γλώσσα». Θα ήταν άλλωστε και γενικότερα σωστό να μην καταφεύγει κανείς χωρίς ανάγκη σε ξενισμό· είναι ζήτημα αν οι περισσότεροι που γράφουν «ο ποιητής-φιλόσοφος» λέγουν τίποτε περισσότερο από το ελληνικό «ο ποιητής φιλόσοφος» ή «ο φιλόσοφος και ποιητής» (σ. 177-178/§408).

Το πώς μια γραμματική μπορεί να λειτουργήσει σαν μήτρα που γεννάει διορθωτικές οδηγίες, αυτό ανέλαβε να το δείξει ο ίδιος ο Τριανταφυλλίδης με μία επιτομή, τη *Μικρή Νεοελληνική Γραμματική* (1949)¹³, στην οποία βασίστηκαν οι μετέπειτα σχολικές γραμματικές. Το πρότυπο της επιτομής (δηλαδή το κριτήριο επιλογής από τη «Μεγάλη» στη *Μικρή*) είναι απολύτως μορφολογικό (βεβαίως και ορθογραφικό). Οι νεότερες σχολικές προσαρμογές της *Μικρής* (των Α. Καρανικόλα κ.ά. [ΚΕΜΕ]¹⁴ και του Χρ. Τσολάκη¹⁵) αναπαράγουν το πρότυπο αυτό με δεκάδες δύσχρηστους πίνακες και καταλόγους.

Για να διαγνώσουμε τη διορθωτική αντίληψη που περιβάλλει το μορφολογικό πρότυπο χρειάζεται να καταφύγουμε σε «βοθητικά κείμενα». Ας δούμε τι λέει ένας οδηγός σωστής χρήσης που είχε πρότυπο τη *Γραμματική* Τριανταφυλλίδη. Παραθέτω δύο αποσπάσματα από τις *Σύντομες οδηγίες για την καλή χρήση της δημοτικής* (1963/1964) των Ευάγγελου Παπανούτσου και Θρασύβουλου Σταύρου¹⁶: στο πρώτο, οι *Οδηγίες* αυτοσυστήνονται ως «αναπαραγωγή» της *Νεοελληνικής*

Γραμματικής· στο δεύτερο συστήνονται τα πρότυπα των *Οδηγιών*:

Η Νεοελληνική Γραμματική είναι υπεύθυνος και φωτεινός οδηγός για την καλή χρήση της γλώσσας μας. Αλλά είναι βιβλίο διεξοδικό, πολυσέλιδο, και εκείνοι που θα είχαν την υπομονή να σκύψουν επάνω του και να το μελετήσουν σοβαρά δεν είναι πολλοί, μολονότι δεν είναι λίγοι εκείνοι που έχουν αυτό το χρέος. Ο Τριανταφυλλίδης το ήξερε και σύνταξε, για προχειρότερο βοήθημα, μια μικρή γραμματική επιτομή της μεγάλης. Είναι η Μικρή Νεοελληνική Γραμματική του 1949. Δυστυχώς και αυτού του βιβλίου τις διακόσιες περίπου σελίδες είναι άνθρωποι που τις βρίσκουν πολλές. Είμαστε, βλέπετε, βιαστικοί και πολυάσχολοι (σ. 19).

[...] γλώσσα δεν είναι οι λέξεις, είναι το τυπικό, η υφή του λόγου. [...] Η Δημοτική λοιπόν (όπως και η Καθαρεύουσα) δεν είναι υπόθεση λέξεων – με το ίδιο λεξιλόγιο μπορεί να δουλεύει και η μια και η άλλη. Η διαφορά είναι αλλού – στη δομή. [...] δηλαδή στη Γραμματική και στο Συνταχτικό. Δημοτική δε γράφει όποιος αναζητεί λαϊκές («χωριάτικες») λέξεις και αυτές μόνο μεταχειρίζεται – γιατί τότε καταδικάζει την έκφρασή του σε μιαν απελπιστική φτώχεια. Και από την Καθαρεύουσα και από την Αρχαία, ακόμη και από σύγχρονες ξένες γλώσσες (όπως γίνεται λ.χ. στην τεχνική, στο εμπόριο, στη ναυτιλία κ.λπ.) μπορείς να παίρνεις λέξεις, όταν αποδίνουν με ακρίβεια το νόημά σου· θα τις προσαρμόσεις όμως στο τυπικό της Δημοτικής, θα τις υποχρεώσεις να πειθαρχήσουν στη γραμματική και στους συνταχτικούς κανόνες της – και τότε θα έχεις Δημοτική σωστή (σ. 15).

Το πρότυπο που ακολουθείται στις *Οδηγίες* είναι κυρίως *μορφολογικό* (ή *γραμματικό* με την παραδοσιακή έννοια: δίνει έμφαση στο *τυπικό*). Οι *Οδηγίες* αναφέρονται πρώτα σε ζητήματα φθογγολογικά (σ. 23-31) και, στη συνέχεια, ακολουθώντας την παραδοσιακή διαίρεση σε «μέρη του λόγου», στις *κανονικότητες* της κλίσης των ουσιαστικών (σ. 31-44), των επιθέτων (σ. 44-51· στις σ. 47-50 σχολιάζεται με κάποια δυσφορία η κλιτική ομάδα «επιμελής-ές», που η *Νεοελληνική Γραμματική* παραλείπει), των αντωνυμιών (σ. 51-52) και των ρημάτων (σ.

52-68· βλ. ιδιαίτερα σ. 59, για τα σε -ούμαι, και 62-64, 66, για τις μετοχές), για να κλείσουν με λίγες αναφορές στα άκλιτα (σ. 69-71). Σε Παράρτημα (σ. 72-76) παρουσιάζεται το μονοτονικό σύστημα ορθογραφίας. Το *μορφολογικό* –κατά βάση– πρότυπο των *Οδηγιών* είναι λοιπόν δευτερευόντως *ορθογραφικό*. Είναι επίσης και *λεξιλογικό*, κυρίως στο μέτρο που ορισμένες λέξεις χρησιμεύουν ως κλιτικά υποδείγματα, παρ' όλο που ο Παπανούτσος και ο Σταύρου βεβαιώνουν ότι το πρότυπο της δημοτικής δεν είναι λεξιλογικό. Και πάντως το πρότυπο που ακολουθούν οι δύο συγγραφείς δεν είναι «συνταχτικό»· ελάχιστες είναι οι αναφορές τους σε συντακτικά φαινόμενα, όπως στις οδηγίες που ζητούν ν' αποφεύγεται η παθητική σύνταξη (σ. 65-66) και η συσσώρευση γενικών (σ. 30-34 – η οδηγία έχει μορφολογική αιτιολογία: τις κατηγορίες ονομάτων που δύσκολα σχηματίζουν γενική).

Ας κάνουμε τώρα ένα άλμα από τη μεταρρύθμιση του 1964, την οποία υπηρετούν οι οδηγίες του Παπανούτσου και του Σταύρου, στη μεταρρύθμιση του 1976, την οποία ποικιλοτρόπως υπηρέτησε ο Εμμανουήλ Κριαράς. Στις διορθωτικές οδηγίες του Κριαρά, που περιέχονται σε πολλά παρεμβατικά κείμενά του, παρατηρείται στροφή του παραδεδομένου μορφολογικού προτύπου προς μία κατεύθυνση περισσότερο λεξιλογική και φρασεολογική. Δυστυχώς δεν υπάρχει μελέτη του συνόλου των διορθωτικών κειμένων του Κριαρά¹⁷· πάντως, η ταξινόμηση των τηλεοπτικών πεντάλεπτων και μόνον¹⁸ είναι ενδεικτική: Α'. Γραμματικά: 8, Β'. Συντακτικά: 11, Γ'. Επιλογή λεξιλογίου: 14, Δ'. Νεολογισμοί: 3, Ε'. Λόγια στοιχεία – αρχαϊσμός: 7, Στ'. Εκδημοτικισμός – εξαρχαϊσμός: 5. Αλλά η έγνοια του Κριαρά για το λεξιλόγιο και τη φράση φαίνεται κυρίως από τα πολλά παραδείγματα που παραθέτει. Ο Κριαράς διαβάζει, ακούει και αποδελτιώνει *κείμενα*. Τονίζει τις *υφολογικές* –δηλαδή τις κειμενικές– αρετές της δημοτικής (σαφήνεια, πυκνότητα, αποφυγή υπερβολικών εκφράσεων, «δημοτική σκέψη»)¹⁹. Στέκεται σε σημεία όπου ο συνεχής λόγος κομπιάζει, σε φρασεολογισμούς, συντακτικά σχήματα, αρχαϊσμούς. Στερεότυπες φράσεις είναι οι συχνότερες αφορμές των διορθωτικών παραινέσεών του. Το μορφολογικό πρότυπο έχει αρχίσει να θεωρείται δεδομένο. Η έμφαση τώρα μετατοπίζεται στην καλλιέργειά του.

Όπως έχω και αλλού υποδείξει²⁰, για τη διάγνωση αλλαγών στα γλωσσικά πρότυπα και στους τρόπους διακίνησής τους χρησιμότερα από τα καταστατικά κείμενα είναι τα γραπτά των ακολούθων και των προσαρμοστών (εκλαϊκευτών, παιδαγωγών, προπαγανδιστών κ.λπ.). Οι «δευτερεύουσες πηγές» είναι πιο εύγλωττες από τα προγραμματικά και ιδρυτικά κείμενα. Η μελέτη τους μας δείχνει τη διορθωτική πρακτική σε εξέλιξη· μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την ίδια τη διαδικασία *αναπαραγωγής* των διορθωτικών οδηγιών· επίσης, υποσχεται να μας αποκαλύψει τα σημερινά διορθωτικά πρότυπα, το σημείο στο οποίο βρισκόμαστε σήμερα και από το οποίο είμαστε αναγκασμένοι κάθε φορά να ξεκινάμε την έρευνά μας.

Με την καθιέρωση της δημοτικής παρατηρείται εκδοτικός *πληθωρισμός* στο πεδίο των διορθωτικών οδηγιών, των οδηγιών σωστής χρήσης, των διορθωτικών επιφυλλίδων. Η *μαζικοποίηση* της διορθωτικής οδηγίας είναι το χαρακτηριστικό της περιόδου που περισσότερο εντυπωσιάζει τον ερευνητή. Από τους πρώτους οδηγούς σωστής χρήσης λίγοι πια κυκλοφορούν και σήμερα²¹. Οι μεταγενέστεροι οδηγοί παρουσιάζουν μεγαλύτερη «εξομάλυνση» και ανατυπώνονται συχνά. Ορισμένοι από τους διαθέσιμους οδηγούς συγκεντρώνουν κείμενα που πρωτοδημοσιεύτηκαν στον Τύπο²²· πολλοί είναι γραμμένοι ειδικά για ή/και από δημοσιογράφους²³. Η διορθωτική στήλη είναι η διαρκέστερη υποκατηγορία γλωσσικής επιφυλλίδας και είναι συνήθως τακτική²⁴. Διορθωτικές οδηγίες περιλαμβάνονται σε λεξικά όπως του Γ. Μπαμπινιώτη (ως πλαισιωμένα σχόλια)²⁵ και σε ρυθμιστικές γραμματικές, όπως του Α. Τσοπανάκη²⁶. Περιλαμβάνονται όμως και σε «γενικού ενδιαφέροντος» δημοσιεύματα, είτε σε «εκθέσεις ιδεών» για τη γλώσσα είτε σε μαχητικότερα ιδεολογικά κείμενα²⁷. Δε λείπουν και οι (αυτο-)εκδόσεις που απευθύνονται σε περιορισμένο αναγνωστικό κοινό²⁸.

Η διορθωτική οδηγία δεν περιορίζεται στα έντυπα Μέσα· εκπέμπεται από το ραδιόφωνο και από την τηλεόραση. *Τηλεοπτικές επιφυλλίδες* μπορούμε να ονομάσουμε τα (εκδομένα) τηλεοπτικά «πεντάλεπτα» του Εμμ. Κριαρά· *ραδιοφωνικές*, του Δ. Λυπουρλή²⁹ κ.ά. Διορθωτική επιφυλλίδα έχουμε και στο Ίντερνετ³⁰.

Ανάλογου περιεχομένου είναι τηλεοπτικές εκπομπές όπως «Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική» ή τηλεπαιχνίδια όπως το περίφημο «Ομιλείτε ελληνικά» (και τα δύο τα επιμελήθηκε ο Γ. Μπαμπινιώτης). Σε ξεχωριστές ενότητες τους οι εκπομπές αυτές ασχολούνται με την επισήμανση γλωσσικών λαθών, προϋποθέτουν και εφαρμόζουν κάποιο διορθωτικό πρότυπο, στο μέτρο που από τους παίκτες ζητείται να διαχειριστούν γλωσσικά (λ.χ. κατασκευάζοντας μεταφραστικούς νεολογισμούς, ανασύροντας αρχαϊσμούς ή ερμηνεύοντας λέξεις) τη διάκριση σωστού-λάθους (διάκριση απαραίτητη για τη διεξαγωγή του ίδιου του τηλεοπτικού παιχνιδιού)³¹.

Η σχετική αυτή ανεξαρτησία από το Μέσο και από το είδος (του κειμένου ή της εκπομπής) αποδεικνύει και τη –σχετική– σπουδαιότητα της διορθωτικής οδηγίας. Συχνές είναι και οι επιστολές διορθωτικού περιεχομένου στις εφημερίδες. Η επισήμανση γλωσσικών λαθών (η «αλιεία μαργαριταριών») και οι προτάσεις για τη διόρθωσή τους είναι αγαπημένο χόμπι ορισμένων επιστολογράφων. Υπάρχει κοινό που παρακολουθεί. Η προσφορά γλωσσικών προτύπων προφανώς ανταποκρίνεται σε ζήτηση, που δεν είναι μικρή³². Η αύξηση της εκδοτικής παραγωγής πολλαπλασιάζει τη ζήτηση αυτή. Τα τελευταία χρόνια, η εκδοτική διορθωτική πρακτική φαίνεται να διαμορφώνεται στη βάση ενός συλλογικά –ή/και εταιρικά– οργανωμένου ρεπερτορίου³³.

Όπως ανέφερα ήδη, η μελέτη των διορθωτικών οδηγιών μετά το 1976 πιστοποιεί τρεις σημαντικές αλλαγές στα πρότυπα της κοινής γλώσσας:

1) Τα λόγια ή αρχαϊστικά στοιχεία αντιμετωπίζονται πλέον ως απολιθωμένοι σχηματισμοί, ως στερεότυπα που αποκλίνουν από το μορφολογικό πρότυπο της «κοινής» γλώσσας. Η διορθωτική πρακτική εξακολουθεί βέβαια να μεριμνά για τη διόρθωση ή το στιγματισμό τους, αλλά η διορθωτική οδηγία έχει πλέον χάσει την αιχμή της, αφού αντιμετωπίζει τα λόγια στοιχεία σαν αυτόνομους σχηματισμούς, τους οποίους δεν αντιπαράβάλλει προς εναλλακτικά «λαϊκά» στοιχεία. Οι αρχαϊσμοί καταλαμβάνουν μια παράδοξη θέση στο σώμα της «κοινής»: αντιμετωπίζονται σαν απολιθώματα και διορθώνονται στις πολλές εκείνες περιπτώσεις που οι χρήστες τους, από

άγνοια ή από τάση «υπερδιόρθωσης», τους χρησιμοποιούν λανθασμένα (π.χ., «την ακτίαν», «των αποδοθέντων οφειλών», «νεοεισελθών», «εν πάσει περιπτώσει»): διορθώνονται όμως σημαίνει ότι επανεισάγονται, καθαρμένοι, στη χρήση. Έτσι, παρατηρείται το παράδοξο οι δημοτικιστές να διορθώνουν την καθαρεύουσα που οι καθαρευουσιάνοι έχουν αρχίσει να ξεχνούν. Το παράδοξο αυτό πηγάζει βέβαια από τη λογική του «γλωσσικού συμβιβασμού»: από τη στιγμή που ορισμένοι έστω λογιотаτισμοί θεωρηθούν αναγκαίοι, είναι φυσικό αυτοί κυρίως να διορθώνονται, αφού δεν εντάσσονται «φυσιολογικά» (δηλαδή σύμφωνα με το μορφολογικό πρότυπο) στην κοινή γλώσσα.

Η διευθέτηση των λόγων στοιχείων στο σώμα της κοινής γλώσσας έχει πάψει πια ν' αντιμετωπίζεται ως ρυθμιστική αρχή από τους πλέον αρμόδιους: τους γλωσσολόγους. Για τους περισσότερους γλωσσολόγους έχει αποκτήσει το status μιας *περιγραφικής* αρχής. Όλες οι νεότερες γραμματικές ιδιαίτερα εκείνες της περιγραφικής παράδοσης (των Mackridge, των Holton, Mackridge & Φιλιππάκη-Warburton), παρά τις επιμέρους διαφορές τους, οργανώνουν την «ύλη» τους γύρω από τη διάκριση λόγιο-λαϊκό, σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης (λεξιλόγιο, φωνολογία, μορφολογία)³⁴. Ανάλογη τάση παρατηρείται και στη λεξικογραφία: ειδικά λεξικά συστήνουν ευρύτερα τη χρήση λόγων εκφράσεων³⁵. Συνεπώς, το γεγονός ότι έπαψαν πλέον να θεωρούνται ρυθμιστικές είναι το απόλυτο μέτρο της επιτυχίας που είχαν οι ρυθμίσεις του Τριανταφυλλίδη για τη χρήση των λόγων εκφράσεων.

2) Ο Geoffrey Horrocks, στην εμπεριστατωμένη ιστορία του της ελληνικής γλώσσας γράφει ότι «[αν και η καθαρεύουσα έχει κατ' ουσίαν εξαλειφθεί,] το πνεύμα της επιβιώνει στη συνεχιζόμενη επινόηση λέξεων και εκφράσεων για να δηλωθούν ανακαλύψεις και νέες ιδέες»³⁶. Είναι γεγονός ότι το πρότυπο του καθαρισμού θεωρείται πλέον εντελώς αυτονόητο. Οι νεότερες διορθωτικές οδηγίες εξακολουθούν να συστήνουν την αποφυγή ξένων λέξεων και ξενισμών και προκρίνουν την «προσαρμογή» τους, η οποία συχνά γίνεται με λόγιους σχηματισμούς. Φορέας της καθαριστικής αντίληψης είναι πλέον η ίδια η δημοτική – αλλά μία δημοτική καθαρεύουσα και λογία.

Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα των επιδόσεων του καθαρισμού δεν είναι οι μεμονωμένες λέξεις και εκφράσεις αλλά ολόκληρα *πεδία λόγου*, όπως το πεδίο της πληροφορικής. Την αύξηση στη χρήση των υπολογιστών ακολούθησε, τη δεκαετία του 1980, η έκδοση στα ελληνικά δεκάδων εγχειριδίων χρήσης: εκδόθηκαν επίσης δίγλωσσα (αγγλο-ελληνικά) λεξικά πληροφορικής και έγινε συστηματική «ελληνοποίηση» των οδηγιών οθόνης (πολλά προγράμματα, όπως το Office, κυκλοφορούν «ελληνοποιημένα»). Στο ζήτημα της προσαρμογής, θεσμικοί φορείς, όπως το Γραφείο Επιστημονικών Όρων και Νεολογισμών της Ακαδημίας Αθηνών³⁷, ακολούθησαν, όπως ήταν φυσικό, με αμνηχανία την πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα, και με μεγάλη καθυστέρηση. Η αύξηση της εκδοτικής παραγωγής, και άρα των μεταφράσεων, συνέβαλε επίσης σημαντικά στην αύξηση των *μεταφραστικών δανείων*.

Την ίδια δεκαετία που δόθηκε ώθηση προς τη «μετάφραση» και την «προσαρμογή», συζητήθηκε επίσης πολύ το ζήτημα των επιδράσεων της αγγλικής γλώσσας. Το ζήτημα αυτό διευθετήθηκε πρακτικά με την υιοθέτηση της *προσαρμογής* των δάνειων λέξεων, λύση στην οποία συγκλίνουν και οι νεο-δημοτικιστές και οι νεο-καθαρευουσιάνοι³⁸. Άσχετα λοιπόν από το τι λένε ή πιστεύουν οι γλωσσολόγοι για την «αναγκαιότητα» των δάνειων λέξεων, ο καθαρισμός γνωρίζει πρωτοφανή διάδοση³⁹. Δεν επιβιώνει απλώς: αναβιώνει. Αλλά δεν γίνεται ευρύτερα αντιληπτός, ακριβώς επειδή ασκείται κυρίως με τρόπο μεταφραστικό.

3) Στην πληθώρα διορθωτικών οδηγιών που ακολουθούν την καθιέρωση της δημοτικής, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980 κ.ε., ξεχωρίζει ένα νέο πρότυπο διορθωτικής πρακτικής το οποίο είναι *φρασεολογικό* και *λεξιλογικό*: επικεντρώνεται στη φράση και τη λέξη περισσότερο απ' ό,τι στο τυπικό. Το φρασεολογικό αυτό πρότυπο έχει διεισδύσει στο κοινό ρεπερτόριο: όλοι, φαντάζομαι, έχετε κάποια οικειότητα με κατηγορικές προσταγές του τύπου «δε λέμε “επεξεργάζεται από”» (παρ' όλο που στα δελτία του χρηματιστηρίου λέγεται: «διαπραγματεύτηκαν τόσες μετοχές»)· ή έχετε αντιμετωπίσει διλήμματα όπως: «αφορά στο» ή «αφορά το»; «ως» ή «σαν»; «που» ή «ο οποίος»; κ.λπ.

Την αλλαγή από το μορφολογικό στο φρασεολογικό πρότυπο μπορούμε να τη φανταστούμε να συντελείται αργά και σταδιακά μετά το 1976. Το φρασεολογικό πρότυπο εξυπηρετεί κατ' αρχήν τις ανάγκες μεταγραφής των δημόσιων εγγράφων στη δημοτική⁴⁰: σταδιακά γενικεύεται και εξελίσσεται σε γνώμονα της καλλιέπειας και του ύφους⁴¹. Τα δύο πρότυπα, το μορφολογικό και το φρασεολογικό, δεν είναι, όπως είδαμε, ανταγωνιστικά. Συνυπάρχουν, αλλά με διαφορετικές αναλογίες σε διαφορετικές εποχές, καμιά φορά στο διορθωτικό έργο του ίδιου προσώπου (όπως στο διορθωτικό έργο του Εμμ. Κριαρά). Και τα δύο πρότυπα είναι επίσης *λεξιλογικά*. Το λεξιλόγιο συγκροτεί μian ενδιάμεση βαθμίδα που επιτρέπει τη μετάβαση από το ένα πρότυπο στο άλλο: επιτρέπει επίσης στη διορθωτική οδηγία να γίνεται ευκολότερα και ευρύτερα αντιληπτή. Αλλά, ενώ στο μορφολογικό πρότυπο η λέξη είναι υπόδειγμα μιας γραμματικής κατηγορίας, στο φρασεολογικό πρότυπο είναι απλώς η εστία μιας φράσης. Επίσης, σε αντίθεση με το μορφολογικό πρότυπο, το οποίο είναι πεπερασμένο, το φρασεολογικό είναι ουσιωδώς ανοιχτό: στο εκάστοτε διορθωτικό ρεπερτόριο μπορούν συνεχώς να προστίθενται νέοι φρασεολογισμοί, ανάλογα με τα γούστα ή την επιθυμία διάκρισης του διορθωτή.

Ενώ το μορφολογικό πρότυπο εξυπηρετούσε τους σκοπούς της γενικής παιδείας και στόχος του ήταν η επίτευξη ομοιομορφίας, το φρασεολογικό πρότυπο εξυπηρετεί σκοπούς κοινωνικής διάκρισης: είναι το πρότυπο των μορφωμένων, αυτών που ξεχωρίζουν με τη γραφή τους. Δεν απευθύνεται σε όσους μαθαίνουν να γράφουν, αλλά κυρίως σε όσους επιδιώκουν τη διάκριση μέσω της γραφής. Άρα, η σταδιακή αλλαγή από το μορφολογικό στο φρασεολογικό πρότυπο αποτελεί, κατά πάσα πιθανότητα, αντίδραση στη μαζικοποίηση της διορθωτικής οδηγίας και πρακτικής που παρατηρείται μετά το 1976⁴².

Ένα δύσκολο ερώτημα που εύλογα τίθεται σε σχέση με τις διορθωτικές πρακτικές είναι το ακόλουθο: έχει η διορθωτική πρακτική, ιδιαίτερα όπως ασκείται στο πλαίσιο της γλωσσικής τυποποίησης, κάποια *μονιμότερη επίδραση στη γλώσσα*; Επηρεάζουν οι γλωσσικές μας αντιλήψεις και στάσεις τη γλωσσική αλλαγή;

Το ερώτημα αυτό μπορούμε να το διατυπώσουμε απλούστερα, με

τους όρους που εξέθεσα στην αρχή της ανακοίνωσής μου, ως εξής: *πώς συνδέεται η διορθωτική οδηγία με τη διορθωτική πρακτική*; Η απάντησή μου είναι: η σχέση της οδηγίας προς την πρακτική είναι ταυτοχρόνως *αναπαραστατική και επιτελεστική*. Τα γλωσσικά πρότυπα «ανακαλούν» αλλά και διαμορφώνουν τη γλωσσική πραγματικότητα.

Αμιγώς γλωσσικά πρότυπα βέβαια δεν υπάρχουν. Αλλά όσο και να βοηθούνται τα γλωσσικά πρότυπα από την πολιτική ή την εθνοτική ιδεολογία αυτών που τα διακινούν, αντικείμενο αναφοράς τους παραμένει πάντοτε η γλωσσική σύμβαση: ο λίγο πολύ αυθαίρετος τρόπος με τον οποίο λέμε ή γράφουμε κάτι. Γι' αυτό άλλωστε δυσκολευόμαστε ν' ασκήσουμε αμιγώς γλωσσολογική κριτική στις γλωσσικές ιδεολογίες. Στέρηση (στερεή, στέρεα, στερεά) επιχειρηματολογία δύσκολα κτίζεται πάνω σε συμβάσεις.

Τα πρότυπα επηρεάζουν και επηρεάζονται από τη γλωσσική αλλαγή, διότι δεν περιγράφουν απλώς τη γλώσσα σ' ένα *μεταγλωσσικό επίπεδο*. Η μεταγλώσσα με την οποία εκφράζονται όσοι μιλούν για τη γλώσσα χρησιμεύει επίσης για την επιτέλεση *γλωσσικών πράξεων* (speech acts). Η «φορά» των πράξεων αυτών («their direction of fit», όπως θα έλεγε ο John R. Searle) είναι *από τη μεταγλώσσα στη γλώσσα*: ή, εναλλακτικά, το δια-λεκτικό τους αποτέλεσμα (perlocutionary effect) είναι εντέλει *λεκτικό* (locutionary), είναι δηλαδή η αλλαγή της γλωσσικής μας συμπεριφοράς.

Αυτήν ακριβώς τη φορά έχουν οι διορθωτικές πρακτικές. Όπως είδαμε, οι διορθωτικές οδηγίες περιέχουν μεταγλωσσικές αναφορές στη γλώσσα, την οποία ταυτοχρόνως περιγράφουν και ρυθμίζουν. Σε σύγκριση με άλλες μετα-γλωσσικές πράξεις που ενδεχομένως επιτελούνται εντός μιας κοινότητας, οι διορθωτικές πρακτικές είναι παραδειγματικές από πολλές απόψεις: Κατ' αρχήν, έχουν *διάφανες* συνθήκες περιεχομένου, οι οποίες αναγνωρίζονται στην εκάστοτε διορθωτική οδηγία· η πιθανή δια-λεκτική τους επίδραση μπορεί να περιγραφεί με τους ίδιους ακριβώς προθετικούς όρους που επικαλούνται όσοι εμπλέκονται στη διορθωτική πρακτική για να τη δικαιολογήσουν. Ιδιαίτερα οι διορθωτικές πρακτικές που υπηρετούν τη γλωσσική τυποποίηση είναι *συλλογικές*, κουβαλάνε έντονες κοινωνικές *αξιολογήσεις* (συνδέονται με «αξίες», «δοξασίες» και «στάσεις» στο

πλαίσιο μιας γλωσσικής κοινότητας) και ασκούνται σε *μαζική* κλίμακα για σχετικά μεγάλες χρονικές περιόδους. Για τους παραπάνω λόγους, στη διόρθωση ταιριάζει ο όρος *γλωσσική πρακτική* μάλλον παρά *γλωσσική πράξη*.

Δεδομένου ότι είναι συλλογική, η διορθωτική πρακτική *ενδέχεται* να έχει κάποια παροδική ή και μονιμότερη επίδραση στη γλώσσα. Τουλάχιστον αυτό επιδιώκουν οι διορθωτικές *οδηγίες*. Όπως συμβαίνει με όλες τις γλωσσικές πράξεις, οι διορθωτικές πρακτικές *μπορεί* να είναι επιτυχείς ή ανεπιτυχείς (*felicitous-infelicitous*) υπό συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες.

Βέβαια, οι διορθωτικές οδηγίες είναι κυρίως ανασχετικές και οι αιτιολογήσεις τους κυρίως αναδρομικές (ετυμολογικές). Υπό την έννοια αυτή, οι διορθωτικές πρακτικές είναι αντίθετες προς τη γλωσσική αλλαγή. Κοιτάνε προς τα πίσω, ενώ οι γλώσσες, υποτίθεται, βλέπουν μπροστά. Προϋπόθεση των γλωσσικών αλλαγών είναι να περνούν απαρατήρητες, ενώ η διόρθωση επιδιώκει συνήθως να καταστήσει συνειδητό και σαφές ό,τι διαφεύγει την προσοχή μας. Τέλος, οι διορθωτικές πρακτικές για τις οποίες μιλήσαμε εδώ είναι οι περισσότερες αγκιστρωμένες στη γραφή – και ο γραπτός λόγος είναι από τη φύση του συντηρητικότερος του προφορικού.

Ενδέχεται όμως η επίδραση της διορθωτικής πρακτικής στη γλωσσική αλλαγή να μην είναι μόνο ανασχετική. Οι διορθωτικές πρακτικές είναι απόδειξη ότι οι γλώσσες μπορούν να γίνουν αντικείμενο συνειδητής παρέμβασης. Αν δεχτούμε ως πιθανές τις επιδράσεις των διορθωτικών οδηγιών στη γλωσσική εξέλιξη, θα πρέπει τότε ν' απαλλαγούμε από την επιστημονική προκατάληψη ότι «οι γλώσσες αλλάζουν από μόνες τους».

Οπωσδήποτε, η πιθανότητα των διορθωτικών πρακτικών να επιτύχουν ενισχύεται όταν ασκούνται στο πλαίσιο ευρύτερων κινήσεων, όπως της γλωσσικής τυποποίησης. Η τυποποίηση καθιερώνει τις διορθωτικές οδηγίες ως συμβάσεις. Όσο πιο «συμβατική» η αιτιολόγηση τόσο πιο επιτυχής η διορθωτική πρακτική. Εύστοχη είναι η διορθωτική οδηγία που δε χρειάζεται καμία αιτιολόγηση.

Πολλοί ονομάζουν «νόρμα» τις διορθωτικές πρακτικές που δεν έχουν πια ανάγκη οδηγιών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για ορισμένους νεότερους οδηγούς ορθοφωνίας βλ. Ν. Παπακωνσταντίνου, *Αγωγή του λόγου – Ορθοφωνία*, Στίλβη, Αθήνα 1989· Τ. Μουδατσάκης, *Η ορθοφωνία στο θέατρο και στην εκπαίδευση*, Εξάντας, Αθήνα 2001. Για παραδείγματα οδηγιών ορθοφωνίας σε γενικούς οδηγούς σωστής χρήσης βλ. ενδεικτικά Δ. Λυπουρλής, *Γλωσσικές παρατηρήσεις*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 32-36 (σχετικά με την ερρινοποίηση των κλειστών συμφώνων)· Γ. Π. Τζαννετάκος, *Λόγος ελληνικός στη δημοσιογραφία*, Λύχνος, Αθήνα [1991], σ. 207-210: «Βασικοί κανόνες ορθοφωνίας». Για κριτική των οδηγιών σχετικά με την «καλή» διαλογική συμπεριφορά βλ. D. Cameron, *Good to Talk?*, Sage, London 2000.
2. Ι. Παπαζαφειρήν, «Αποφασίζω... ότι», *Ta Néa* 2.3.1991, σ. 39· αναδημοσιευμένο στο *Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας*, τόμ. Β': *Άρθρα δημοσιευμένα στην εφημερίδα Τα Νέα*, Σμίλη, Αθήνα [1997] (1992), σ. 14-16· πβ. Σ. Α. Μοσχονάς, «Ποιος αποφασίζει ότι...», *Ta Néa* 9.3.1991, σ. 52.
3. Η διορθωτική πρακτική αυτού του τύπου παραμένει ευαίσθητη ακόμη και σε αθλήτους σχηματισμούς: π.χ., «ο πους της καθέτου», «δεν έχει σχέση» κ.λπ. Η ευαισθησία αυτή της διορθωτικής πρακτικής ίσως είναι αποκαλυπτική των βαθύτερων κινήτρων της.
4. Βλ. Π. Τσοκαλίδου, *Το φύλο της γλώσσας: Οδηγός μη-σεξιστικής γλώσσας για τον δημόσιο ελληνικό λόγο*, Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, Αθήνα 1996.
5. Για τους κοινωνικούς περιορισμούς στο βρίσιμο και τις προσβολές βλ. L.-G. Andersson και P. Trudgill, *Bad Language*, Penguin, London 1992, κεφ. 3· και για μια υπεράσπιση του δικαιώματος στη βλασφημία βλ. LABEL (Σύνδεσμος για την κατάργηση των νόμων που καταστέλλουν τη βλασφημία και για το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης), *Δικαίωμα στη βλασφημία*, επιμ. γαλλικής έκδοσης P. Dertevelle - Ph. Denis - J. Robyn, επιμ. ελληνικής έκδοσης Δ. Δημούλης, μτφ. Β. Παπαοικονόμου, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000.
6. Όπως στα πρακτικά εγχειρίδια δημοσιογραφίας· βλ. ενδεικτικά Α. Κομίνης, *Τα μυστικά της δημοσιογραφίας: Εφαρμοσμένη δημοσιογραφία*, Καστανιώτης, Αθήνα 1993.
7. Βλ. Θρ. Σταύρου, *Νεοελληνική Μετρική*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 64: «[ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος] είναι ο “πολιτικός” στίχος των Βυζαντινών, ο “εθνικός” νεοελληνικός, ο πιο συνηθισμένος στα τραγούδια του λαού, αλλά και στην προσωπική ποίηση συχνότατος». Στη μετρική φωνολογία θεωρείται πάντως ότι ο βασικός ρυθμός της καθημερινής ομιλίας είναι τροχαϊκός μάλλον παρά ιαμβικός· βλ. M. Nespor, *Φωνολογία*, μτφ. Α. Ράλλη - Α. Νάτσης και

- Α. Παπασταύρου, επιμ. Α. Ράλλη, Πατάκης, Αθήνα 1999, σ. 173.
8. Βλ. Σ. Α. Μοσχονάς, «Γλωσσική τυποποίηση», *Cogito* 2 (2005), σ. 57-58. Συνήθως διακρίνεται η «από τα κάτω» διαμόρφωση μιας κοινής γλώσσας (koineization) από την «άνωθεν» επιβολή μιας πρότυπης γλώσσας (standardization). Αλλά η διάκριση αυτή δεν γίνεται στην ελληνική βιβλιογραφία, όπου θεωρείται δεδομένο ότι η πρότυπη γλώσσα (π.χ., η δημοτική) ανταποκρίνεται σε μία ήδη διαμορφωμένη κοινή· βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνική Γραμματική – Ιστορική Εισαγωγή* (1938) [= *Απαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. 3], Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 75 §§ 76 κ.ε.: παρά την αρχική διάκριση που κάνει ο Τριανταφυλλίδης μεταξύ «προφορικής» και «γραπτής κοινής», όλη η μετέπειτα συζήτηση διατηρεί μια ενδιαφέρουσα αμφισημία μεταξύ «κοινής» και «πρότυπης» γλώσσας.
 9. Αντλώ, χωρίς να αποφεύγω τη μέθοδο του cut 'n' paste, κυρίως από την εργασία μου «Οι διορθωτικές στήλες στον ελληνικό Τύπο», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 17, σ. 49-68, καθώς και από μελέτη μου για τη νεοελληνική κοινή, η οποία βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας.
 10. Μ. Τριανταφυλλίδης κ.ά., *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*, ανατύπωση της έκδοσης του ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1978.
 11. «Τα γλωσσικά λάθη και η αντιμετώπισή τους», *Φιλολόγος* 63 (1991), σ. 34-36. Οι μετρήσεις· βασίζονται σε αδημοσίευτο κατάλογο που έχω συντάξει και στον οποίο περιέχονται συνολικά έντεκα ενότητες: Α'. Πρότυπα και καθιέρωση: 112 καταχωρίσεις, Β'. Ως προς την καταγωγή – Ξενικά: 151, Γ'. Γεωγραφική / διαλεκτική διαφοροποίηση: 48, Δ'. Είδη και επίπεδα λόγου: 408, Ε'. Διπλοτυπίες – Πολυτυπίες: 278, Στ'. Ως προς τη συχνότητα: 217, Ζ'. Με διαφορά σημασίας: 240, Η'. Υφολογική διαφοροποίηση: 97, Θ'. Σύμφωνα με το γλωσσικό αίσθημα, τις συνήθειες και τις προτιμήσεις των ομιλητών και των συγγραφέων: 88, Ι'. Ως προς την αυστηρότητα της εφαρμογής: 50, ΙΑ'. Λάθη και καταχρήσεις – Παραινέσεις και διορθωτικές οδηγίες: 135.
 12. Βλ. κυρίως Μ. Τριανταφυλλίδη *Ξηνηλασία ή Ισοτέλεια: Μελέτη περί των ξένων λέξεων της Νέας Ελληνικής* (1905/1907) και *Die Lehnwörter der Mittlgrichischen Vulgärliteratur* (1909), και οι δύο μελέτες στον πρώτο τόμο των *Απάντων Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών – Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 1-297 και 299-493 αντιστοίχως.
 13. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Μικρή Νεοελληνική Γραμματική*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1965 (ανατύπωση), 1975 (2η έκδ. με βελτιώσεις).

14. Α. Καρανικόλας κ.ά., *Νεοελληνική Γραμματική. Αναπροσαρμογή της Μικρής Νεοελληνικής Γραμματικής του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, ΟΕΔΒ, Αθήνα [1976].
15. *Νεοελληνική Γραμματική της ε' και στ' δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήνα [1978].
16. Ευ. Π. Παπανούτσος και Θρ. Σταύρου, *Σύντομες οδηγίες για την καλή χρήση της Δημοτικής*, εκδ. του περ. *Νέα Οικονομία / Μέλισσα*, Αθήνα 1965. Το πρώτο παράθεμα είναι από τις «Οδηγίες για την καλή χρήση της Κοινής Δημοτικής», με εισηγητή τον Θρ. Σταύρου, οι οποίες δημοσιεύτηκαν σε δύο μέρη στα τχ. Μαρτίου και Απριλίου 1964 του περ. *Νέα Οικονομία*: το δεύτερο παράθεμα είναι από τη «Διακήρυξη», με εισηγητή τον Ευ. Π. Παπανούτσο, η οποία δημοσιεύτηκε στο τχ. Σεπτεμβρίου 1963 του περ. *Νέα Οικονομία*.
17. Το διορθωτικό έργο του Εμμ. Κριαρά καλύπτει ήδη τριακονταετία: τα πρώτα παρεμβατικά και διορθωτικά του κείμενα (από το 1975 κ.ε.) βρίσκονται συγκεντρωμένα στο *Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή*, Εστία, Αθήνα 1979: «κείμενα που αποβλέπουν αποκλειστικότερα στην πρακτική γλωσσική χρήση», όπως τα χαρακτηρίζει ο ίδιος, συγκεντρώνονται επίσης στα *Η σημερινή μας γλώσσα: Μελέτηματα και άρθρα*, Μαλλιάρης – Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1984, και *Τα πεντάλεπτά μου στην ΕΡΤ και άλλα γλωσσικά*, 2η έκδ. με προσθήκες, Θεσσαλονίκη 1988 ('1987). Για παρεμφερή δημοσιεύματα βλ. Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Εργογραφία Εμμανουήλ Κριαρά*, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Ηράκλειο 2001, σ. 63-89. Το 2001-2002 ο Κριαράς, με το γενικό τίτλο «Σκόρπια σημειώματα για τη γλώσσα», δημοσίευσε σε συνέχειες τα παραλειπόμενα διορθωτικά του στην εφ. της Ζακύνθου *Η φωνή των Βολιμμάτων*, 40 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2001), σ. 1, 4-5: «Αρχαϊσμοί – Εκδημοτικισμοί – Νεολογισμοί – Τεχνικοί όροι»· 41 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2002), σ. 4-5: «Τυπολογικά – Συντακτικά»· 42 (Μάρτιος-Απρίλιος 2002), σ. 7: «Φραστικά – Ύφος» και «Ορθογραφικά». Ορισμένα ακόμη σημειώματα δημοσίευσε αργότερα στην εφ. *Μίτος* 28.3.2004, σ. 7: «Οι αρχαϊσμοί στη δημοτική»· 4.4.2004, σ. 7: «Η δημιουργία των νεόπλαστων»· 11.4.2004, σ. 7: «Η χρήση των γλωσσικών τύπων»· 18.4.2004, σ. 5: «Το ύφος της γλώσσας»· 25.4.2004, σ. 7: «Οι δυσκολίες της ορθογραφίας».
18. *Τα Πεντάλεπτά μου στην Ερτ και άλλα γλωσσικά*, ό.π. (παραλείπω τις ενότητες για τα ορθογραφικά).
19. Βλ. *Η σημερινή μας γλώσσα*, ό.π., σ. 48 κ.ε.
20. S. A. Moschonas, «Relativism in Language Ideology: On Greece Latest Language Issues», *Journal of Modern Greek Studies* 22.2 (2004), σ. 179.
21. Βλ. ενδεικτικά Γ. Χρ. Δίπλας, *Τα δημόσια έγγραφα στη δημοτική γλώσσα (σύμφωνα με τη Γραμματική του ΚΕΜΕ)*, Νέες Εκδόσεις Αθήνα [1977]· Μεσεβρινός [=Αντώνιος Μυστακίδης], *Σωστή δημοτική*, Τα τετράδια του Ρήγα, Θεσ-

- σαλονίκη 1978· Π. Χ. Δορμπαράκης, *Η Νεοελληνική στην επιστήμη και το δημόσιο βίο (Γραμματική, Λεξιλόγιο, Σύνταξη και ύφος της Δημοτικής)*, Εστία, Αθήνα 1979· Α. Σ. Βλάχος, *Γραμματική της Νεοελληνικής (για τον εγγονό μου Αλέξανδρο)*, εκδ. «Καθημερινής», Αθήνα 1983.
22. Βλ. Ι. Παπαζαφείρη, *Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας*. Σμίλη, Αθήνα ¹³1996 [1987], ιδιαίτερα Β' Μέρος: «Γλωσσικά σημειώματα», σ. 129 κ.ε.: της ίδιας, *Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας*, τόμ. Β': *Άρθρα δημοσιευμένα στην εφημερίδα Τα Νέα*, ό.π.: Γ. Η. Χάρης, *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*, Πόλις, Αθήνα 2003· Α. Παππάς, *Υπογλώσσα: 50+1 Κείμενα για τη γλώσσα*. Καστανιώτης, Αθήνα 2004. Θεωρώ ότι οι τρεις αυτοί συγγραφείς είναι και οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του νεότερου φρασεολογικού προτύπου· βλ. παρακάτω, σημ. 42.
 23. Όπως οι ακόλουθοι οδηγοί: Θ. Καρζής, *Τα σωστά ελληνικά*, εκδ. Φιλিপότης, Αθήνα 1995 (1η έκδ. 1987)· Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων (ΑΠΕ), *Γλωσσικός οδηγός για δημοσιογράφους*, Αθήνα 1988· Δ. Ν. Μαρωνίτης (επιμ.), *Εγκόλλιο της ορθής γραφής*, έκδ. του περ. *Ταχυδρόμος*, Αθήνα χ.χ.: Γ. Π. Τζαννετάκος, *Λόγος ελληνικός στη δημοσιογραφία*, Λύχνος, Αθήνα [1991]. Ο Εμμ. Κριαράς, *Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή*, ό.π., σ. 151-157, αναφέρεται σε παλαιότερο γλωσσικό οδηγό για δημοσιογράφους του Ν. Κυριαζίδη (1978)· υποθέτω ότι πρόκειται για αυτοτελή έκδ. του «Η Νεοελληνική στη δημοσιογραφία», στο Α. Αναστασιάδη κ.ά., *Προβλήματα μεταγλωττισμού στη Νεοελληνική γλώσσα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977, σ. 133-159.
 24. Τακτική (δεκαπενθήμερη) διορθωτική στήλη με τίτλο «Μικρά γλωσσικά» είχε στην εφ. *Τα Νέα* (στο ένθετο περιοδικό του Σαββάτου *Τα πρόσωπα* – 21ος αιώνας) ο Γ. Η. Χάρης (βλ. *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*, ό.π.)· στο περ. *Ραδιοηλέοραση* ο «Γλωσσαμύντωρ» [Νίκος Πολίτης] («Γλωσσομαχίες», εβδομαδιαία, από 16.4.1994 μέχρι 22.6.2001)· τακτική ήταν και η στήλη «Αλειύματα» (παλαιότερα: «Μαργαριτάρια») του Γ. Α. Μπακούρου στο περ. *Πολιτικά Θέματα* (από το 1995 κ.ε.)· στο *Βήμα* τακτική στήλη είχε ο Ανδρέας Παππάς («Υπογλώσσα»· βλ. *Υπογλώσσα: 50+1 κείμενα για τη γλώσσα*, ό.π.). Τακτική είναι και η εβδομαδιαία στήλη «Μαργαριτάρια» στην εφ. *Το Έθνος της Κυριακής* (ένθετο περ. *TV Έθνος*). Βέβαια, και άλλες γλωσσικές στήλες έχουν διορθωτική άποψη, όπως η στήλη «Τι σημαίνει» του Π. Αλεξιάδη στην εφ. *Αδέσμευτος Τύπος* [Ρίζου], η οποία όμως δεν είναι αποκλειστικά ή συστηματικά διορθωτική.
 25. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998.
 26. Α. Γ. Τσοπανάκης, *Νεοελληνική Γραμματική*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη / Εστία, Αθήνα 1994· βλ. ενδεικτικά σ. 74-77· πβ. Εμμ. Κριαράς, «Η “Νεοελ-

- ληνική Γραμματική” του Αγαπητού Τσοπανάκη», *Φιλολόγος* 78 (1994), σ. 269-287· Μ. Σετάτος, «Οι Γραμματικές της Κοινής Νεοελληνικής», *Φιλολόγος* 78 (1994), σ. 288-305.
27. Βλ. ενδεικτικά Γ. Μ. Καλιόρης, *Παρεμβάσεις II: Γλωσσικά*, Εξάντας, Αθήνα 1986· Σ. Ι. Καργάκος, *Αλαλία, ήτοι το σύγχρονο γλωσσικό μας πανόραμα*, Gutenberg, Αθήνα 1992, και *Αλεξία: Γλωσσικό δράμα με πολλές πράξεις*, Gutenberg, Αθήνα 1992· Κ. Πλεύρης, *Ποια γλώσσα και γιατί: Διαμαρτυρία εναντίον του γλωσσικού εκφυλισμού που επιβάλλουν στην νομική επιστήμη*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992. Αποτελεί εντυπωσιακό εκδοτικό φαινόμενο η κυκλοφορία δεκάδων βιβλίων για τη γλώσσα, γραμμένων από φιλόλογους, εκπαιδευτικούς, λογοτέχνες κ.ά. «ειδικούς» ή απλώς «ανησυχούντες». Στα περισσότερα από τα βιβλία αυτά περιλαμβάνονται διορθωτικές οδηγίες και παραινέσεις· είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι τα περισσότερα υπερασπίζονται μία πιο λόγια εκδοχή της νεοελληνικής κοινής.
 28. Βλ. ενδεικτικά Β. Κατσαβός, *Ελληνικά για Έλληνες: Για να μιλάμε και να γράφουμε τη γλώσσα-μας σωστά*, Μαυρίδης, Αθήνα 1998.
 29. Δ. Λυπουρλής, *Γλωσσικές παρατηρήσεις: Από την καθαρεύουσα στη δημοτική και Γλωσσικές παρατηρήσεις II: Από τον λεξιλογικό μας πλούτο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994 (ραδιοφωνικές εκπομπές στο «Ράδιο Παρατηρητής»).
 30. «Ακηκόαμεν και απεκωφώθημεν» του Ν. Βασιλάκου στην πύλη in.gr· βλ. Ε.-Μ. Χλιμίτζα, «Μεταγλωσσικά δημοσιεύματα στα ελληνικά portals», *Γλώσσα* 60 (2005), σ. 74-88.
 31. Ιδού η περιγραφή μιας εκπομπής στην εφ. *Αυριανή* 7.2.2001 («Συμβουλές Μπαμπινιώτη για τη γλώσσα μας»): «“Πρέπει να βελτιώσουμε τα Ελληνικά μας, αυτά που γράφουμε και αυτά που μιλάμε”, μας συμβουλεύει ο καθηγητής Γιώργος Μπαμπινιώτης στη σημερινή εκπομπή της NET “Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική...” [..] “Η γλώσσα είναι έργο ζωής, είναι κάτι που δεν λύνεται και δεν αντιμετωπίζεται σε δύο, σε πέντε ή και σε δέκα χρόνια. Είναι μια συνεχής ενασχόληση” [..] τονίζει. Οι γλωσσολόγοι της εκπομπής, στο κεφάλαιο “Καλύτερα Ελληνικά”, εξετάζουν πώς θα ήταν καλύτερα να λέγονται οι φράσεις “πληγέντων περιοχών” ή “πληγεισών περιοχών” και “αναφερθέντων περιπτώσεων” ή “αναφερθεισών περιπτώσεων”».
 32. Βλ. Σ. Α. Μοσχονάς, «Τα γράμματα των αναγνωστών για τη γλώσσα», *Η Καθημερινή / Τέχνες και Γράμματα* 7.7.2002, σ. 5.
 33. Ο *Οδηγός της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Α. Ιορδανίδου, Πατάκης, Αθήνα 2000, βασίζεται στη πρακτική των διορθωτών που εκπαιδεύονται και εργάζονται στον εκδ. οίκο Πατάκη· βλ. Σ. Α. Μοσχονάς, «Ένας χρηστικός οδηγός της ελληνικής γραφής», *Η Καθημερινή* 5.3.2000, σ. 54.

34. Για τον P. Mackridge, *Η Νεοελληνική Γλώσσα*, μτφ. Κ. Ν. Πετρόπουλος, Πατάκης, Αθήνα 1990, σ. 57, η αξιοποίηση στοιχείων που προέρχονται από τη δημοτική, την καθαρεύουσα ή τη μεικτή προσφέρεται για *υφολογική* διαφοροποίηση. Για τον τρόπο που διευθετεί τα λόγια στοιχεία η *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας* των D. Holton, P. Mackridge & Ει. Φιλιππάκη-Warburton, μτφ. Β. Σπυρόπουλος, Πατάκης, Αθήνα 1999, βλ. Σ. Α. Μοσχονάς, «Μια επιστημονική Γραμματική της ελληνικής γλώσσας», *Φιλολόγος* 98 (1999), σ. 514-515.
35. Βλ. Γερ. Αν. Μαρκαντωνάτος, *Λεξικό αρχαίων, βυζαντινών και λόγιων φράσεων της νέας ελληνικής με Παράρτημα εύρηστων λατινικών φράσεων*, Gutenberg, Αθήνα 1998 (1992). Το *Λεξικό λόγιων εκφράσεων της σύγχρονης ελληνικής* της Α. Ιορδανίδου, Πατάκης, Αθήνα 2001, αποδελτιώνει τις λόγιες εκφράσεις από διάφορα είδη κειμένων.
36. G. Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, Longman, London 1997, σ. 364.
37. Ακαδημία Αθηνών – Γραφείον Επιστημονικών Όρων και Νεολογισμών, *Δελτίο Επιστημονικής Ορολογίας και Νεολογισμών*, τχ. 6 (με ανατύπωση των τχ. 1-5), Αθήνα 1997· τχ. 7, Αθήνα 2000.
38. Βλ. Σ. Α. Moschonas, «Relativism in Language Ideology», *ό.π.*, σ. 182-183.
39. Για τη διάδοση των καθαριστικών αντιλήψεων στις αρχές της δεκαετίας του 1990, περίοδο κατά την οποία υποτίθεται ότι αναβιώνει ο καθαρευουσιανισμός, βλ. P. Δελβερούδη και Σ. Α. Μοσχονάς, «Ο καθαρισμός της γλώσσας και η γλώσσα του καθαρισμού», *Σύγχρονα Θέματα* 62 (1997), σ. 79-91. Θεωρώ τώρα ότι οι χαρακτηρισμοί του καθαρισμού ως «ήπιου» και «ασυνεχούς» ήταν μάλλον άστοχοι. Ήπιες και ασυνεχείς ήταν οι μεταγλωσσικές εκδηλώσεις του καθαρισμού, λ.χ. με δημοσιεύματα στον Τύπο, αλλά όχι η ίδια η πρακτική, η οποία γνωρίζει τεράστια διάδοση από τη δεκαετία του 1980 κ.ε. Πρόκειται για πρακτική τόσο αυτονόητη που δεν αναγνωρίζεται πια ούτε από αυτούς που συστηματικά την ασκούν.
40. Βλ. Χρ. Χρηστίδης, *Δημοτική και Νομικά*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1984· Α. Ν. Σταυράκης, *Νεοελληνική Νομική Γλώσσα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1992· πβ. Π. Χ. Δορμπαράκης, *Η Νεοελληνική στην επιστήμη και το δημόσιο βίο*, *ό.π.*· Α. Αναστασιάδη κ.ά., *Προβλήματα μεταγλωττισμού στην Νεοελληνική γλώσσα*, *ό.π.*· Γ. Χρ. Δίπλας, *Τα δημόσια έγγραφα στη δημοτική γλώσσα*, *ό.π.*
41. Η στροφή των διορθωτικών οδηγιών προς το φρασεολογικό πρότυπο συμβαδίζει με τη στροφή των νεότερων γραμματικών προς τη σύνταξη. Από την άποψη αυτή είναι ενδιαφέρον ότι οι ενότητες της σύνταξης, ακόμη και σε

γραμματικές που είναι ενήμερες γύρω από τη μοντέρνα συντακτική θεωρία (όπως των Holton, Mackridge και Φιλιππάκη-Warburton, *ό.π.*), είναι οργανωμένες με τον παραδοσιακό τρόπο, στο πρότυπο των συντακτικών περιγραφών του Α. Τζάρτζανου.

42. Η Ι. Παπαζαφείρη, ο Γ. Η. Χάρης και ο Α. Παππάς είναι, κατά τη γνώμη μου, οι νεότεροι εκπρόσωποι αυτού του φρασεολογικού-λεξιλογικού προτύπου. Για τις φρασεολογικές-λεξιλογικές υποδείξεις της Παπαζαφείρη, βλ. κυρίως *Λάθη στη χρήση της γλώσσας μας*, τόμ. Β', *ό.π.* Οι διορθώσεις του Χάρη έχουν να κάνουν κυρίως με φρασεολογικούς ξενισμούς: βλ. Σ. Α. Μοσχονάς, «Οι διορθωτικές στήλες στον ελληνικό Τύπο», *ό.π.*, σ. 58-59. Χαρακτηριστικά φρασεολογικές είναι οι «προγραμματικές δηλώσεις» του Α. Παππά, *Το Βήμα/Το άλλο Βήμα* 24.11.2002, σ. 19 (*Υπογλώσσια*, *ό.π.*, σ. 25): «1. Ου χρησιμοποίησες ποτέ ουσιαστικό, όταν μπορείς να χρησιμοποιήσεις ρήμα. 2. Απόφευγε επιμελώς τη γενική. 3. Αγάπα και αξιοποίησε την άνω τελεία. 4. Αξιοποίησε τα εισαγωγικά, τις παρενθετικές παύλες και άλλα χρήσιμα “εργαλεία”, δίχως να κάνεις κατάχρησή τους. 5. Ου χρησιμοποίησες δύο ή και περισσότερα *που* στην ίδια πρόταση (“πουπουδισμός”). 6. Ου διολισθήσεις στην κατάχρηση του *και* (“καικαιδισμός”). 7. Απόφευγε το αόριστο *ένας, μία, ένα*. 8. Μη χρησιμοποιείς χωρίς λόγο το *γύρω από, πάνω σε, πέρα από*, καθώς και άλλα ανάλογα “τοπικίζοντα”. 9. Προτίμησε τις σύντομες και “αυτάρκειες” προτάσεις. 10. *Less is more*. Μπορούμε να συγκρίνουμε τις αφελέστατες αυτές εντολές με έναν άλλο δεκάλογο που παραθέτει ο Γ. Μπαμπινιώτης, «Οι 10 πιο ενοχλητικές χρήσεις της γλώσσας μας», *Το Βήμα* 12.5.2002, σ. Β59. Οι πιο «ενοχλητικές» χρήσεις για τους τηλεθεατές της εκπομπής «Τη γλώσσα μου έδωσαν Ελληνική» είναι, σύμφωνα με τον επιμελητή της, οι ακόλουθες (με σειρά προτεραιότητας): 1. Χρήση ξένων λέξεων, 2. Προστακτική αορίστου με αύξηση, 3. Χρήση επιρρημάτων σε *-α* [*προηγούμενα, ενδεχόμενα, πιθανά*], 4. Θηλυκά επιθέτων σε *-ης* [*της διεθνής*], 5. Σύγχυση αορίστου και ενεστώτα των συνθέτων σε *-άω* και *-βάλλω*, 6. Το *διατρέω* (πληροφορίες, ειδήσεις κ.λπ.) 7. Το *-ν* των άρθρων, 8. Χρήση αποθετικών ρημάτων (σε *-μαι*) ως παθητικών, 9. Χρήση αρσενικού τύπου μετοχής/επιθέτου αντί θηλυκών [*οι ισχύοντες διατάξεις*], 10. Αντικατάσταση του *ως* από το *σαν*. Ο Μπαμπινιώτης διαπιστώνει «κυριαρχία, λοιπόν, της γραμματικής, ενώ πολύ λιγότερο ενοχλεί η *σύνταξη*» Το τι ενοχλεί βέβαια τους τηλεθεατές μιας εκπομπής εξαρτάται από τα πρότυπα που η ίδια η εκπομπή προβάλλει και τα πρότυπα της εκπομπής, μπορούμε να υποθέσουμε, είναι, όπως και τα πρότυπα του επιμελητή της, μορφολογικά μάλλον παρά φρασεολογικά και λόγια μάλλον παρά «δημοτικά».